

գերայ ով որ սէր ունի մոնէիչ իմին ուր աչկուամ դժար չէ արեւման. գերայ սէրն ամենայնի հախթոյ այ»:

*

Պարզենք մի կարեւոր կէտ եւս. Չաքարիա ինչպիսի հանգամանքներուն է թարգմանել «Ճշմարիտ իմաստութիւն» գիրքը:

Յառաջաբանում նա ընդգծում է, որ զբքի թարգմանութիւնը կատարել է մենմենակ, առանց ուրիշի օգնութեան: Բայց այդ էլ դեռ ոչինչ: Նա թարգմանութիւնն ինքն է «պարզագրել», ինքն է «յերես վեռ առել» եւ ապա օրինակել: Ահա նման ծանր պայմաններում թարգմանել է նա ամբողջ գիրքը, այն էլ օգտագործելով իր ազատ ժամերը: Իր կատարած աշխատանքը նա նկարագրում է այսպէս.

«... Չուն որ էս փոքրիկ աշխատանքում մինէկ ի առանց ընկեր եւ օգնութեան՝ վասն էս պատճառին ինձ փոքրիկ դժվարին քվաց ... գերայ մինէկ ես ի քարգմանողն, ես ի պարգայգրողն, եւ ես ի յերես վեռ առողն եւ օրինակողն. եւ ի վերայ ամենայնի՝ իմ անայապատումն բանն եւ գործքն պակաս չէր»:

Արդեօք տպագրում է նման ծանր պայմաններում յօրինուած գիրքը: Իր գրած յառաջաբանում Չաքարիա շատ է խնդրում նրա թաղէս կարող սիրելի ընթերցողներին, որ գրքից մի օրինակ ուղարկեն Վենետիկ Միթարեան հայրերին կամ մի այլ քաղաք եւ տպագրել տան: Ահա նրա դիմումը.

«... Դարցեայլ խնդրում ամ ՚ի սէրն Գրիստոսի՝ տեսուն մերոյ. որ եթէ դու կարող աս եւ ունեցող աս ի յետ էս գիրք կարդալէն քէ շատէն փոքրէն քէ հաջոյ քվայ՝ աղաչում ամ վասն Աստուծոյ սէրն որ քլաշ առես մին օրինակ վեռ առուս աղարկես Վենետիկ կամ այլ տեղ որ մեր լիզվովն ստամփայ տան. եւ էս վաստակութիւնն քէ դժար եւ շատ չքքվա. գերայ հոգեվոր գործք ողորմութեան այ...»:

Որ եւ է մեկենաս արդեօք յանձն առնում է գրքի տպագրութիւնը. հեղինակը տեսնում է իր գրքի հրատարակութիւնը, այդ մեղ յայտնի չէ: Միայն 1848 թուականին Նոր-Չուղայեցի պարոն Սարգիս Մանուկեանը Ռանդոնից ձեռագիր մատենան ուղարկում է Կալիֆթա բանաստեղծ-իմբրագիր Մեարոզը թաղիագեանին: «Ազգասէր Արարատեան» հանդիսում (1848 թիւ 11) նա տպագրում է գրքի յառաջաբանը եւ միաժամանակ կոչ անում ժամանակի գրասէրներին՝ տպագրել աշխարհիկ լեզուով գիրքը: Ահա թաղիագեանի ջերմ սողերը.

«Երանի՜ որոց կարող էն՝ կամեցողք եւս լիցին կատարելոյ գարբազան փափագ սրբակրօն նգնաւորիս այսորիկ, եւ վասն ազգին վաստակաւորիս՝ ՚ի քաջալերութիւն ամենայն ջանասէր եղբարց»:

Թէ թաղիագեանի կոչն արձագանք գրւում է ժամանակի գրասէր հասարակութեան մէջ եւ թէ ո՞ւր է գտնուում այսօր աշխարհիկ այդ մատենանը, ո՞ր տան գրագրանում կամ գրասէրի մօտ, մեղ յայտնի չէ:

*

Մնում է պարզել, թէ ինչ միջավայրի եւ դաստիարակութեան ծնունդ է աշխարհաբար լեզուի գրօշակակիրը:

Դժբախտաբար մանրամասն ծանօթութիւն չունենք նրա մասին: Միայն գրքի յառաջաբանում գտնում ենք մի քանի կենսագրական տուեալներ, որոնք պարզում են մեղ նրա կեանքի պատմութեան մի քանի հիմնական էջերը: Այսպէս՝ յառաջաբանում գտնուած սեղմ տողերից երեւում է, որ Չաքարիա ծնունդ է Սպահանում: Հէնց ինքը — հեղինակը յառաջաբանի վերջում ստորագրում է.

«Չաքարայ դի Մարտիրոս Ըսպահանեցի»:
Սպահանում էլ նա ստանում է իր կրթութիւնը, ապա ձեռնադրում քահանայ, ինչպէս ինքն է վկայում. «Ես կրօնաւոր ամ եւ անապատական»: Նոյնպէս իր ստորագրութեան նա կցում է. «Փռանսիսկոս»: Սրանից երեւում է, որ նա պատկանում է կաթոլիկ միաբանութեան ուխտին: 1755 թուականին նրան տեսնում ենք Մանիլայում, Փրանկիսկեան կրօնաւորների վանքում, ուր նա նշանակվել է վանքի «մարամպետ»: Ահա նրա վկայութիւնը.

«... Չերայ մեր դասէն, ժամէն, պատարագէն, աղօթկէն, գիրք կարդալէն, եւ այլ հոգեվոր վայրէն դուս՝ որ պարտեմք ամենայն վանականի այս առաքինութիւնքն օր ըստ օրէ գործելն, եւ ունի մին այլ եվելի բեռն՝ որ էր մարամպետութիւնն վանքին. վասն էս պատճառին միշտ ժամանակն տեսմանի քէ յեփ կեվելանէր որ էս աշխատանքն առի»:

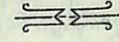
*

Ինչ հիմնական խնդիրներ է լուսաբանում Չաքարիայի այս աշխարհիկ լեզուով գրած գիրքը: Այդ կարեւոր փաստաթուղթն

ամենից առաջ ընդգծում է այն էական հանգամանքը, որ Արավանից առաջ գրական հրապարակ եւ եկել կուլտուրական դէմքեր, որոնք ըմբռնելով ժամանակի հրամայողական ոգին, ընդգծել են եւ շեշտել աշխարհիկ լեզուով գրելու անհրաժեշտութիւնը: Ո՛չ միայն այդ: Նրանք ժայռանալով տիրող ընդհանուր մտայնութեան դէմ, գրել են աշխարհաբար լեզուով գրքեր: Նրանք գիտակցել են, որ գրականութիւնը չի ծառայում ժողովրդին, որովհետեւ գրուած է նրան անհասկանալի լեզուով — գրաբարով: Գիտակցել են, որ հասարակութեան կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու, ժամանակի տիրող խաւարի, տգիտութեան դէմ պայքարելու համար՝ անհրաժեշտ է ժողովրդի ձեռքը տալ իրեն հասկանալի, մատչելի եւ պարզ լեզուով գրքեր: Անհրաժեշտ է գրել ժողովրդական լեզուով:

Ահա պատմաշրջանի առաջադէմ եւ լուսաւոր այդ դէմքերից մէկն է Չաքարիա դի Մարտիրոսը: Դեռ 1755 թուականին նա ժողովրդական լեզուով գրած իր գրքով հանդիսանում է մի բուն բողոք գրաբարի դերիչխանութեան դէմ: Բողոքում է նա, որ չկայ աշխարհիկ լեզուով գրականութիւն: Չկայ ժողովրդի համար, ժողովրդի լեզուով գրուած մի գիրք, որից օգտուէր բուն ժողովուրդը: Ահա այդ գիտակցութեամբ Չաքարիա գրական հրատարակ է գալիս Արավանից դեռ 86 տարի առաջ եւ ծածանում աշխարհաբար լեզուի գրօջը, որպէս զի իր գրածը բոլորը կարգան, հասկանան եւ օգտուին: Այդ տեսակէտից էլ Սպահանցի Չաքարիա դի Մարտիրոսն նորագոյն աշխարհաբար լեզուի նախապատրաստական շրջանի պատմութեան մէջ առանձնայատուկ եւ ուպատմութեան մէջ առանձնայատուկ է: Աւելին: Նա հանդիսանում է նորագոյն աշխարհիկ լեզուի ամենաառաջին գրօշակակիրը:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

* Ժողովուրդին հասկանալի լինելու համար աշխարհիկ լեզուով գրելու անհրաժեշտութիւնը գրացել էին Արավանից առաջ արդէն 2. Մ. Ազգերեան (1810), Ամիրսովլար (1480), Յովհաննէս Երզնկացի (ժԳ. / ժԴ. դար) եւ նայն իսկ Միսիսար Հերացի (ժԲ. դար): Արավանի առաւելութիւնն այն եղաւ, որ նա աշխարհաբար կիրարկեց վիպասանութեան համար եւ գրական ուսովիրան հանդիսացաւ աշխարհիկ նոր գրականութեան: Խմբ. «Համդէս Ամսօրեայ»:

ՓՐԸՆՉԻՍԿՈՍ ԶԸՔՐԻՆ ԳԻ ՄԵՐՏԻՐՈՍ ԶՈՒՂՆԵՆԻ Ս. ՓՐԸՆՉԻՍԿՈՍԻ ԿԵՐԳԻՆ

Մեր աշխատակիցը Պր. Արամ Երեմեան, նախընթաց տողերու մէջ երեւան հանեց այս «աշխարհիկ լեզուի անյայտ գրօշակիր» դէմքը, ծանրանալով անոր «Ճշմարիտ իմաստութիւն» գրուածքին վրայ, յօրինուած տուեալները. ուսկից նմոյշներ տուած էր Գ. Թաղիագեանց Ա. գ. ա. է. ր. Ա. ր. ա. տ. ե. ա. ն. ի. մ. է. ջ., 1848, թ. 11:

Այս գրուածքի Յառաջաբանին մէջ կը յայտարարէր հեղինակը, Ֆրանչիսկոս Չաքարիա որդի Մարտիրոսի (կամ դի Մարտիրոս), թէ «ոչ թէ միայն էս առաջին գիրք, այլ միւս երեք էլ որ ունիմ աշխատած, որ յետոյ ընծայելէց ամ քեզ»:

Թէ ինչ էին Բ. եւ Գ. գրքերու խորագիրները, ծանօթ չէ: Ես հանդիպած եմ էջմիածնի թ. 483 ձեռագրին մէջ հեղինակին Գ. գրքին, որ Ա.—Ժէ գլուխներու բաժնուած հատոր մէ, 207 էջ բովանդակութեամբ եւ այսպիսի խորագրով.

«Գործք հոգեւոր եւ գիրք չորրորդ որ կոչի Գ ու ո ն Ա ո ա ք ի ն ու ր ք ե ա ն: Թարգմանեցեալ ի Ըսպահանից լեզուէ առ մեր հայկական աշխարհաբար լեզուն վասն ամենայնի շահաւէտութեան եւ կարգացողութեան նայն Հայոց հաւատացեալաց ազգին. որ ձԿԱ հոգեվոր առականօք ծաղկազարքած այ եւ զարդարած այ: Աշխատայնութեամբն Ը ս պ ա հ ա ն ա յ Զ ու ղ ա յ յ ց ի տ է ր Մ ա ր տ ի ր ո ս ի ո ր ղ ի Զ ա ք ա ր ի ա յ ի ն ո ր ա յ ժ մ կ ո չ ի Ե դ ր ա յ ր Ֆ ր ա ն չ ի ս կ ո ս կ ր օ ն ա ո ր ի կ ա ր ք է ն ս ր ո ր է ա կ ա ն հ ա յ ր ա պ ե տ ս ու ր ք Ֆ ր ա ն չ ի ս կ ո ս ի ն ո ր ո մ ա ն ք կ ու ա ն վ ա ն ք ն Գ է ս կ ա լ ս ո ս ո ղ է ս ա ն Ֆ ր ա ն չ ս ի ս կ օ: Թիվն կրկնի 1755 Մանիլու մայրաքաղաքումս գրվեցաւ. ամենայնիքն ի փառս Աստուծոյ տեսուն մերոյ շինի»:

Ասոր կից կայ նաեւ գրքին սպաներէն ձևաւորը, որ հետեւեալն է.

Obras es espirit y libro quarto que intitula Puerta del cielo, en el qual se contiene la explicacion de la doctrina christiana adornada y floreada de ciento se senta y vno exemplos sobre el mis.º asumpto. Recogido de varios autores traducido y com-

puesto en lengua vulgar Armenia por el H.º Fran.º de Ihs Maria Relig.º Donado Hijo de la S.ª Provincia de S.ª Greg.º de Philip.º de Relig.º Dezczalzos de N. P. S. Fran.º en el conv.º de Manila.

Այս գրութիւնն ալ, որուն սկզբնապէս պահուած է Էջմիածնի Թ. 483ի մէջ, շարադրուած է Նոր-Ձուղայի բարբառով:

Կը տեսնուի ապէս, թէ Չաքարիա, որդի Ձուղայեցի տէր Մարտիրոսի, մտած է Փրանկիակեան կարգը եւ դորձած է նոյն կարգին Փրիպպեան կղզիներու վրայ Մանիլիա քաղաքի մէջ հիմնարկուած վանքին մէջ, Եղբայր (Յրա) Յրանչիսիոս անուամբ: Ուսած է սպաներէն լեզուն եւ յորինած է սպաներէն գրքերէ ծայրաքող հանելով յիշեալ երկասիրութիւնները: Կ'երեւայ թէ նոյն վանքին միակ հայ միաբանն եղած է. այս է պատճառը որ նա չէ ունեցած օգնականներ, որոնք օրինակէն իր սեւագրութիւնները:

Նոր-Ձուղայի բարբառի ուսումնասիրութեան համար կրնայ Էջմիածնի Թ. 483 ձեռագիրը առատ նիւթ մատակարարել:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

† ԱՆՏՈՒԱՆ ՄԵՅԷ

Գիտնական աշխարհէն կը բաժնուի տարւոյս սեպտեմբեր 21ին հոյակապ դէմք մը եւ ազնիւ հայասէր մը, որուն գրական գործունէութիւնը այնպէս սերտօրէն կապուած էր հայ լեզուագիտութեան հետ:

Անտուան Մէյլէ (Antoine Meillet) արդէ համեմատական լեզուագիտութեան մեծագոյն դէմքերէն մին էր եւ իւր բազմաթիւ երկերով համաշխարհային համբաւ կը վայելէր: Անոր կեանքը կը գծէ մեր առջեւ ճշմարիտ գիտնականի ասպարէզը:

Ա. Մէյլէ ծնած է 1866ին ի Moulins եւ հոն կրթական ընթացքը կատարած՝ կ'անցնէ Պարիս հետեւելու Բարձրագոյն Ուսմանց: Համեմատական լեզուագիտութիւնն ընտրած էր իրեն մասնագիտ: Ferdinand de Saussure, Michel Bréal, Louis Havet եղան իր ուսուցիչները, որոնց տեսութիւնները իւրացուց եւ զարգացուց: Այն ինչ կը վկայուի Համալսարանէն՝ կը կոչուի գնասխօսելու իւր ուսուցչին՝ F. de Saussureի աթոռին վրայ Բարձրագոյն Ուսմանց Գաղտնի մէջ հնդեւրոպական համեմատական քերականութեան մասին

(1889—1890): 1890ին կ'ուղևորի Վիեննա, խորացնելու համար հայերէնի դիտութիւնը, որուն նախատարերքը ուսած էր Օ. Կարիէրի առաջնորդութեան տակ: Մեծն Այտընեանի անունը հրատարած էր զինքը: Հոս մեծանուն Հ. Յակոբոս Տաշեանի քով կը պարապի հայագիտութեամբ: Մէյլէ առաջին անգամ կը լսէր, որ գոյութիւն ունի դասական հայերէն լեզու մը, ուրոյն քերականութեամբ ու բառամթերքով, որ իւր նկարագրով կը տարբերի Ձ. եւ յաջորդ դարերու հայերէններէն. յայտնութիւն մը, որուն՝ առանց հմուտ հայ առաջնորդի չէր կրնար վերահասու ըլլալ եւրոպացի մը, ինչպէս խոստովանած էր ինքը: Դասական հայերէնի այս ծանօթութիւնը ուղղութիւն տուաւ անոր ասպարէզ գործունէութեան: Նա երախտագէտ մնաց իւր ուսուցչին. 1902ին գրեց իւր Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique գործը Հ. Յ. Տաշեանի խնդրանքով եւ նուիրեց Գերպ. Արսէն Այտընեանի յիշատակին:

1891ին կը մեկնի Հայաստան Էջմիածնի հնարար Աւետարանները լեզուական տեսակէտէ ուսումնասիրելու եւ արեւելեան հայերէնի հնչարանութեան հետ մօտէն ծանօթանալու նպատակով: Վերադարձին վերջնականապէս կը գրուէ F. de Saussureի՝ իւր ուսուցչին աթոռը: 1894էն սկսած հին պարսկերէնի ուսուցիչ կը կարգուի: 1899—1900 Collège de Franceի մէջ կը փոխարինէ իւր երկրորդ ուսուցիչը Michel Bréal, որուն աթոռը կը բռնէ վերջնականապէս 1906—1907ին: Հայերէնի հմտութիւնը կը շահի իրեն սոյն լեզուի դասաւանդութիւնը Արեւելեան Լեզուաց Գաղտնի մէջ Կարիէրի մահէն ետք (1902—1906): 1924ին կ'ընտրուի անգամ Արձանագրութեանց Կաճաօին, եւ 1925ին կը յաջորդէ Louis Havetի իւր նախագահ Բարձրագոյն Ուսմանց Գաղտնի Գ. բաժնին:

Բերլինի Համալսարանը քանի մը բառով շատ գեղեցիկ գնահատեց Մէյլէի արժանիքը, երբ 1910ին պատուոյ անգամ ընտրեց զայն յարջորջելով՝ «լրջագոյն հեղինակ համեմատական քերականութեան, ընտիր գրիչ, արգիւնաշատ ուսուցիչ, քերականական ուսմանց զարգն ու օրինակը Յրանայիներու մէջ» (Le Temps, 1936, Թ. 27.411):

Մէյլէ ուսուցչական այս բարձր ասպարէզին մէջ գրական ծաւալուն գործունէութիւն մը կը ցուցադրէ. անոր գրիչը ծնունդ կու տայ բազմաթիւ երկերու, որոնք առաջ-

նակարգ գիրք կը գրուեն լեզուաբանական մարզին մէջ. յիշենք միայն կարեւորագոյնները:

Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. 1902.

Les dialectes indoeuropéens. 1908.

Aperçu d'une histoire de la langue grecque. 1913.

Grammaire du vieux perse. 1915.

Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes. 7ème éd.

Caractères généraux des langues germaniques. 1917.

Esquisse d'une histoire de la langue latine.

Այս եւ նման հատորներու մէջ, զորոնք զանց կ'առնենք յիշել, Մէյլէ կը ցուցադրէ հնդեւրոպական բոլոր լեզուներու խորին հմտութիւն անոնց ճայնական փոփոխութիւններուն, քերականական օրէնքներուն, նրբին հասկացողութիւն լեզուական առնչութեանց ու կերպաւորութեանց: Եւ ահա այդ խորութիւնաց հմտութիւնն է, զոր ի սպաս կը գնէ հայերէնի ուսումնասիրութեան: Հոս կը գեակեցնէ մեծ հայագէտին հայագիտական յօդուածներուն ու գրութիւններուն ցանկը. ան պիտի ըլլայ անկատար, վասն զի հեղինակին առատաստս գրիչը բազմաթիւ ու սյրազան թերթերու մէջ ցրուած է զանոնք: Մեր ցուցակը կը պարփակէ Մէյլէի այն գրութիւնները միայն, ուր անիկա ուղղակի (երբեմն նաեւ անուղղակի) հայերէնը նկատի կ'առնէ: Հայերէնի առնչութիւնը ուրիշ լեզուներու հետ քննութեան առած է Մէյլէ անուղղակի կերպով նաեւ իւր այլ աշխատութեանց մէջ, որոնք հոս չեն յիշատակուած:

Notes arméniennes. Mémoires de la Société de Linguistique de Paris (= MSL), VIII, 1892, p. 153—165. Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1891, էջ 44:

Etymologies. Indogermanische Forschungen, V, 1895, p. 328—334.

Etymologies slaves, MSL, IX, 1895, p. 49—57. Etymologies arméniennes. MSL, X, 1897, p. 274—282; XI, 1901, p. 390—401; XII, 1904, p. 428—431.

Letto-slavica. MSL, X, 1897, p. 135—142.

Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien. MSL, X, 1898, p. 241—282; XI, 1899, p. 369—389; XI, 1901, p. 369—401; XII, 1904, p. 407—428; XIV, 1910, p. 1—40; XV, 1911, p. 1—35.

Notes historiques sur les changements de quelques explosives en arménien. Revue internationale de Rhinologie ect., 1899, p. 18—20.

Notes sur quelques faits de morphologie. MSL, XI, 1899, p. 6—21. Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1900, էջ 351:

Une question. Banaser, 1899, p. 320.

La déclinaison et l'accent d'intensité en Perse. Extr. d. Journal Asiatique, 1900, p. 5—28.

Notes sur la conjugaison arménienne. Banaser, II, 1900, 2, p. 97—113.

Adjarian: Études de dialectologie arménienne. III. Examen du dialecte du Karabagh. Extr. de Jour-

† ԱՆՏՈՒԱՆ ՄԵՅԷ

nal Asiatique. 1902 (Մատենագիտական տեղեկութիւն):

Auguste Carrière (1838—1902). Paris 1902. Հմմտ. L'Arménie, 1902, p. 169—170. Արարատ, 1902, էջ 904—915:

Notes bibliographique sur les études de dialectologie arménienne, de M. Adjarian. Journ. Asiatique, 1902, p. 562—571.

Notice sur un passage de l'historien arménien Elisée. Journal Asiatique, Sér. IX, t. XIX, 1902, p. 542.

Varia. L'accusatif singulier de l'ancien arménien. MSL, XII, 1902, p. 234—238.

De quelques archaïsmes remarquables de la déclinaison arménienne. Zeitschrift f. armenische Philologie, I, 1903, p. 139—148.

Observations sur la graphie de quelques an-